

Perge Güney Bazilika Çeşmesi Işığında Erken Bizans Dönemi Kilise Çeşmeleri*

Early Byzantine Period Church Fountains in the Light of the Southern Basilica Fountain in Perge

Mehmet Cihangir UZUN**

Öz

Bizans Dönemi'nde su, kutsal metinlere dayanarak sonsuz yaşamın ve ilahi dirilişin kaynağı, kutsanma ve günahlardan arınmanın sembolü olarak görülmektedir. Hristiyan inancının suya atfettiği bu kutsallık, litürjik ve şifa amaçlı kullanımlar için önemli bir ritüel ihtiyacının doğmasına sebep olmuştur. Bu ihtiyaçların giderilmesi amacıyla Erken Hristiyanlık Dönemi'nden itibaren suyla ilgili yapılar ve gereçler oluşturulmuştur. Bu yapılardan biri de özellikle kiliselerin atriumlarındaki cemaatin ve ruhban sınıfının naosa girmeden önce avluda ellerini ve ayaklarını yıkadıkları litürjik işlevli çeşmelerdir. Son yıllarda yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları sayesinde bilinen Erken Bizans Dönemi kiliselerinin sayısı artmıştır. Ancak kiliselerdeki çeşmelerin işlevleri, mimari özellikleri ve adlandırmasıyla ilgili cevaplanmayı bekleyen pek çok soru bulunmaktadır. Bu sebeple makalede, abdest alma amacıyla kullanılan çeşmelerin yapısal ayrımları, Erken Bizans Dönemi'nde hangi adlandırmalara sahip oldukları, dönem kronikleri ve kroniklerde geçen terimler üzerinden tartışılmıştır. Ayrıca Perge Güney Bazilikası atriumunda yer alan çeşme, mimari özellikleri bakımından ilk kez tanıtılarak, bu çeşmeyle analogi kurulabilen Anadolu ve Anadolu dışındaki kiliselerde bulunan çeşme örnekleriyle birlikte bütüncül olarak ele alınmıştır. Makalenin sonunda dinî nitelikli çeşmelerin niçin ağırlıklı olarak piskoposluk yerleşimlerindeki kiliselerde bulunduğu dair cevaplara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Erken Bizans Dönemi, Çeşme, Krene, Abdest, Perge Güney Bazilikası

Abstract

Water was viewed as the source of everlasting life and divine resurrection throughout the Byzantine period, as a sign of sanctification and purification from sins, according to sacred texts. The Christian faith's sanctification of water has resulted in specific ceremonial requirements in terms of liturgical and therapeutic applications. These requirements were met in the Early Christian Era by creating/constructing water structures and equipment. The liturgical fountains are one of these structures, where the congregation and clergy, particularly in the atriums of the churches, bathed their hands and feet in the courtyard before entering the *naos*. Archaeological surveys in recent years have revealed an escalating number of Early Byzantine Period churches, adding to our prior knowledge. Nonetheless, many concerns remain unanswered regarding the purpose, architectural aspects, and nomenclature of church fountains. As a result, in this article, the subject of naming the fountains of the Early Byzantine Era is examined by employing terms from the period's chronicles, and the structural characteristics of the fountains used for ablution are indicated. Moreover, the fountain in the atrium of the Perge South Basilica is introduced with its architectural features, and it is examined comprehensively by utilizing examples of fountains found in churches within and beyond Anatolia, which could be compared to the fountain in question. The article concludes with explanations as to why religious fountains are primarily found in churches in episcopal territories.

Keywords

Early Byzantine Period, Fountain, Krene, Ablution, Southern Basilica of Perge

* Bu çalışma Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı doktora programında Prof. Dr. B. Y. Olcay Uçkan danışmanlığında Mehmet Cihangir Uzun tarafından hazırlanan "Güney ve Güneybatı Anadolu'daki Geç Antik Çağ/Erken Bizans Dönemi Çeşmeleri" adlı Doktora tezinden üretilmiştir.

** Sorumlu yazar: Mehmet Cihangir Uzun (Dr.), Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir, Türkiye. E-Posta: mcuzun@anadolu.edu.tr ORCID: 0000-0003-1521-5082

Atf: Uzun, Mehmet Cihangir. "Perge Güney Bazilika Çeşmesi Işığında Erken Bizans Dönemi Kilise Çeşmeleri." *Art-Sanat*, 20(2023): 641–666. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.20.1260807>

Extended Summary

In the Byzantine period, water was viewed as the source of everlasting life and divine resurrection and as a sign of sanctification and purification from sins—an idea based on sacred texts. The sanctification of water in Christianity has resulted in specific ceremonial requirements concerning liturgical and therapeutic applications. These requirements were met in the Early Christian Era by creating/constructing water structures and equipment. The liturgical fountains are one of these structures, where the congregation and clergy, particularly in the atriums of the churches, bathed their hands and feet in the courtyard before entering the naos. Functionally, these fountains, which were used for bodily cleansing before entering the place of worship, should have been symbolically seen as a means of spiritual purification of the soul, preparing the individual for a clean encounter with God. As can be seen from the example of the Perge South Basilica fountain, church fountains were decorated with rich architectural plastic elements to reflect the significance of the spiritual ritual they embodied.

Although their places and forms in the atrium generally vary depending on the size, location, and other physical conditions of the church, most of the examples evaluated within the scope of this article are rectangular-shaped piscinas/pools located on one side of their atrium and rectangular/semicircular niche and niches or a flat fountain façade placed behind them. As can also be seen, these types of fountains in the atrium are only rarely placed outside the building in churches without an atrium.

Several sources from the 4th century AD contain remarkable information regarding the process of washing hands and/or feet in fountains before entering the church and praying, as well as the various items used in this ritual and their nomenclature. In the mentioned chronicles, it can be inferred that there were mainly two types of fountains with different names in the early-period churches. One of them is the *phiale*, a characteristic structure for the period, and the other is the *krene* fountain. Written documents do not provide information about the structural features of the fountains, especially the *phiale*, since the ritual performed in the churches is described rather than the form of the fountain. According to the chronicles previously mentioned, there were primarily two types of fountains with various names in the early-period churches. One was the *phiale*, which was typical for the period, and the other was the *krene* fountain. Because the ritual conducted in the churches was more detailed than the shape of the fountain, written records examined within the scope of this study do not give information about the structural features of the fountains, except the *phiale*. As far as these written records are considered, however, it is evident that the name *krene* (κρήνη) was commonly employed in portrayals of fountains in churches, particularly as early as the fourth century AD. This name is utilized not just in churches but also in the general designation of the period's secular fountain constructions. *Krene* (κρήνη) is simply a topped structural design that facilitates human use of a water source. As a

result, we believe that the term *krene*, rather than *phiale*, would apply to the general nomenclature of church fountains of the Early Byzantine Era.

One of the rare examples from the Early Byzantine Period is the fountain located in the atrium of the Southern Basilica in Perge, which was used due to its location for cleansing rituals before the clergy entered the church and the congregation took place. This fountain, which can be defined as the *krene* (κρήνη) due to its general architectural features, must have been added to the atrium of the church in the 5th–6th centuries AD. A rectangular pool with a parapet arrangement in the atrium of the South Basilica and the marble-covered fountain wall extending behind it are structurally similar to many late-antique residential fountains. Still, the use of this type of fountain, which is analogous to many late antique residences in Anatolia, was very limited in Anatolian churches. Structures similar to those in Perge in terms of design, plan, and location are seen in churches in important episcopal settlements in the Balkans. The churches with a fountain (which can be defined as “*krene*”) in their atriums, especially those built in the second half of the 5th century, include Philippi A Basilica, Nikopolis B Basilica, Corinth Lechaion Hagios Leonidas Basilica, Corinth Kraneion Basilica, and Nea Anchialos A Basilica. The fact that they have a basilica plan with a transept, just as the Perge Southern Basilica does, emerges as a striking common feature.

When comparing the Southern Basilica fountain to other church fountains from the Early Byzantine Period that demonstrate identical traits to this fountain, the most striking common feature is that most of these fountains were located in churches in prominent episcopal towns. In addition to the example of Perge, fountains can also be seen in religious buildings and building complexes dated to the Early Byzantine Period, affiliated with various episcopal settlements in Anatolia. Undoubtedly, the most important factor in this is the active role of the bishops in the cities of the Early Byzantine Period. It can be thought that the authority of the bishops over water management, depending on the urban administration in the Early Byzantine Period, was effective in the construction of the fountains, especially in the churches in the episcopal centers. These fountains, which were built especially depending on episcopate structures, reflect the power of episcopacy in religious architecture and city administration as a condition of Christianity, which was the main factor determining social and political life in the Early Byzantine Period.

Giriş

Kültürün, medeniyetin ve her şeyden önemlisi yaşamın sembolü olan su, nasıl ki doğayı şekillendirdiyse, doğa da içinde yaşayan tüm canlılarla birlikte insanı biçimlendirmiştir. İnsan ise doğası gereği hayatının her alanında ihtiyaç duyduğu suya büyük bir kutsiyet atfederek, yaşamını ve yaşam alanını suyun çevresinde veya ona kolaylıkla ulaşabileceği bir coğrafyada sürdürme gayretinde bulunmuştur. Yaşamın en temel gereksinimi olan suya kolay ulaşabilmek gayesiyle insan, çeşmeyi icat etmiş, onu kültürüne, sahip olduğu yapı teknolojisine ve mimari geleneğine, ideolojisine, ideallerine, kullanım amaçlarına ve dahi inançlarına göre şekillendirmiştir. İnsanların yaşam alanlarının olmazsa olmazı olan bu su yapıları bazen bir kent soylusunun ve/veya imparatorun hayırseverlik faaliyeti olarak kente bahşettiği bir armağan, bazen konutunda gururla sergilediği bir unsur, bazen ise inançları doğrultusunda kullandığı dinî bir yapısal öge olmuştur.

Yaşamın kaynağı olan su, en eski toplumlardan günümüze kadar tüm kültürlerde ve çoğu inanç sisteminde kutsal kabul edilmiş, spiritüel ihtiyaçların giderilmesinde vazgeçilmez bir element olmuştur. Su, pek çok dinde olduğu gibi Hristiyanlıkta da insanlar tarafından spiritüel anlamlar yüklenerek kutsanma ve günahlardan arınmanın sembolüdür. *İncil*'de su sonsuz yaşamın kaynağı olarak gösterilir ve suyun kutsallığı üzerine birçok metin bulunmaktadır: “*Başlangıç ve son benim. Susayana yaşam suyunun pınarından karşılıksız su vereceğim*”.¹ “*...bana su ver içeyim diyenin kim olduğunu bilseydin, sen O'ndan dilerdin, O da sana yaşam suyunu verirdi*”.² “*... Benim vereceğim su, içinde sonsuz yaşam için fışkıran bir pınar olacak*”.³ “*İsa şöyle yanıt verdi: “Sana doğrusunu söyleyeyim, bir kimse sudan ve Ruh'tan doğmadıkça Tanrı'nın Egemenliği'ne giremez*”⁴ ifadeleri ve Hristiyan inancının, sonsuz yaşamın ve ilahi dirilişin kaynağı olarak suya attığı bu kutsallık, liturjik ve şifa amaçlı kullarımlar için önemli bir ritüel ihtiyacının doğmasına sebep olmuştur. Bu ihtiyaçların karşılanması maksadıyla Erken Hristiyanlık Dönemi'nden itibaren suyla ilgili yapı ve gereçler oluşturularak/inşa edilerek bu ihtiyaçlar giderilmiştir. Suyun şifa kaynağı olarak kullanıldığı yapılar *hagiasma* (ayazma),⁵ *loumata/lousmata*⁶ ve *locus-sanctus*

1 Vahiy 21: 6.

2 Yuhanna 4: 10.

3 Yuhanna 4: 14.

4 Yuhanna 3: 5.

5 Ayazmalar (*hagiasma*), Ortodoks Hristiyanlığında kutsal olarak şifa verdiğine inanılan ve kabul edilen su kaynaklarının üzerine inşa edilen yapılardır. Bk. Ersoy Soydan, “İstanbul Ayazmaları ve Bir İnanç Merkezine Dönüşen Meryem Ana Ayazması”, *Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu, 2013* (2014), 646.

6 Şifa veren kutsal mekânlara bağlı ritüel hamamları olan *Loumata* ya da *Lousmata* Ortodoks Hristiyanlık'ta hastaların tedavileri esnasında yıkanmaları için kullanılan yapılardır. Bk. Brigitte Pitarakis, “Işık, su ve acıbü'l mahlukat: doğüstü şifa güçleri,” *Hayat Kısa Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, (İstanbul: Pera Müzesi, 2015), 47.

lardır.⁷ *Baptisterion* (vaftizhane), *louterion/loutron* (λουτήριον/λούτρον),⁸ *mandatum*⁹ ve *thalassidionlar* (θαλασσιδίων)¹⁰ ise suyun liturjik işlevle yer aldığı unsurlardır.¹¹

Tüm bu liturjik işleve sahip öğelerin yanı sıra, kiliselerde cemaatin ve ruhban sınıfının *naosa* girmeden önce avluda ellerini ve ayaklarını yıkadıkları *phiale* (φιάλη) ve/veya *krene* (κρήνη) adı verilen çeşmeler, yine benzer bir işleve sahip *kolymbion* (κολυμβίων)¹² olarak adlandırılan küçük su hazneleri, dinî törenlerden önce ellerin yıkanması için kullanılan ve *khérnibon* (χέρνιβον) olarak adlandırılan su teknesi ya da kabı ve *phreation* (φρεατίον) olarak tanımlanan kuyular/sarnıçlar bulunabilmekteydi.

Son yıllarda Erken Bizans Dönemi kiliselerinde yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları ve buna bağlı olarak kiliselerle ilgili yayınların sayısı artmıştır. Buna karşın, bu yapıların bir parçası olarak inşa edilen çeşmelerle ilgili sınırlı sayıda araştırma mevcuttur. Buna ilaveten Erken Bizans Dönemi kilise çeşmeleri özelinde bütüncül bir çalışmanın olmayışı ve bu konuyla ilgili yanıtlanmayı bekleyen pek çok sorunun olması, bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. Ek olarak, bugüne kadar kilise çeşmeleriyle ilgili yapılan çoğu çalışma, dönemi için karakteristik bir çeşme türü olan *phiale* özelindedir. Araştırma sürecinde elde edilen veriler, *phiale*lerle aynı işleve sahip fakat bu tip çeşmelerden farklı mimari özellikler sergileyen çeşmelerin de en az Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen *phiale*ler kadar çok olduğunu göstermiştir. Bu sebeple makalede, Erken Bizans Dönemi içerisinde ne tür adlandırmaya sahip çeşmelerin olduğu, dönem kronikleri ve kroniklere yansıyan terimler üzerinden tartışılarak abdest¹³ alma amacıyla kullanılan çeşmelerin yapısal ayrımlarının olduğu

7 Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, "Erken Bizans Dönemi Mimarisinde Az Bilinen Bir Düzenleme: Thalassidionlar," *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (2020), 302.

8 Epifani (*epipháneia*) yortusunda suların kutsanması için kullanılan derin kap formundaki taş haznelere *Louterion* ya da *Loutron* olarak adlandırılmaktadır. Bk. Öztaşkın, "Erken Bizans Dönemi Mimarisinde Az Bilinen Bir Düzenleme: Thalassidionlar," 302.

9 Paskalya yortusu öncesindeki Kutsal Perşembe günü piskoposların papazların ayaklarını yıkaması için kullanılan yıkama havuzlarıdır. *İncil*'de İsa'nın Son Akşam Yemeği'nden sonra havarilerinin ayaklarını yıkaması (Yuhanna 13: 4-17) sebebiyle alçakgönüllülüğü vurgulamak için yapılan bir seremonidir. Bk. Öztaşkın, "Erken Bizans Dönemi Mimarisinde Az Bilinen Bir Düzenleme: Thalassidionlar," 303.

10 Altarın altında ya da yakınında bulunan küçük boyutlu su tekneleri olan *thalassidionlar* genellikle bir su sistemiyle bağlantılı olup okaristi ayini sonrasında liturjik objelerin yıkanması için kullanılırlar. Detaylı bilgi için bk. Öztaşkın, "Erken Bizans Dönemi Mimarisinde Az Bilinen Bir Düzenleme: Thalassidionlar," 300-313.

11 Liturjik işlevli su hazneleri ve işlevleri hakkında detaylı bilgi için bk. Öztaşkın, "Erken Bizans Dönemi Mimarisinde Az Bilinen Bir Düzenleme: Thalassidionlar," 300-313.

12 Çoğunlukla kilise girişlerindeki nişlere yerleştirilmiş su haznesi biçimindeki düzenlemeler *kolymbion* olarak tanımlanmaktadır. Naosa geçmeden önce ellerin suya daldırılarak istavroz çıkartılması, kiliseye temizlenmiş ve arınmış olarak girmeyi sembolize eder. Bk. Ayşe Aydın, "Silifke Müzesi'nden figürlü bir duvar nişi bloğu," *Olba XX* (2012), 417.

13 Türkçede kullanılan "abdest" kelimesi, Farsça âb (su) ve dest (el) kelimelerinden oluşan ve "el suyu" manasına gelen birleşik bir kelimedir. Genel olarak dinî bir amaç için vücudun tamamen veya kısmen yıkanması veya temizlenmesi eyleminin karşılığı olan "abdest", İngilizce karşılığı ile "*ablutions*" İslamiyet'in yanı sıra pek çok dinde; din adamları ve inanlar tarafından bir ibadethaneye girmeden önce su ile yapılan temizlik ritüelini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bk. Federica A. Broilo, "Cleanses the Sins with the Water of the Pure-Flowing Font: Fountains for Ablutions in the Byzantine Constantinopolitan Context," *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes* 47 (2009), 5-24; Johan Martelius, "Sinan's Ablution Fountains," *Fountains and Water*

ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Perge Güney Bazilikası çeşmesi temel alınarak bu çeşmeyle benzer özellikler taşıyan Anadolu ve Anadolu dışındaki kiliselerde bulunan çeşme örnekleri, analogik açıdan değerlendirilmiştir. Kiliselerin atriumlarının bir kenarında yer alan dikdörtgen formdaki *piscina*/havuz ve gerisindeki, dikdörtgen/yarım daire plânlı niş ve nişlerden ya da düz bir çeşme cephesinden oluşan çeşmeleri konu alan bu çalışmada, ibadet öncesi arınma eylemi için kullanılan çeşmelerin Erken Bizans kiliselerindeki rolü, sembolik ve işlevsel önemi de değerlendirilmiştir.

1. Dönem Kronikleri Bağlamında Kilise Çeşmeleri

Kutsal alanlara girilmeden önce ellerin yıkanması ve suyla temizlenilmesi Arkaik dönemden itibaren Akdeniz çevresinde karşılaşılan yaygın bir gelenektir. Bu eylem günlük bedensel temizliğin ötesinde ruhun temizlenmesi, arınması ile ilişkilendirilmiştir.¹⁴ Bu sebeple Yunan ve Roma uygarlıklarına ait mezarlık ve kutsal alan gibi yerlerde kutsal alanın sınırını çizmek üzere kullanılmış olan suyla ilgili gereçlere ve yapısal öğelere rastlamak mümkündür.¹⁵ Sadece çok tanrılı dinlerde değil semavi dinlerde de su, büyük bir kutsiyet atfedilerek ibadet öncesi arınma eylemi için kullanılmıştır. Hristiyanlıkta, MS 4. yüzyıldan itibaren çeşitli kaynaklar, kiliseye girmeden ve dua etmeden önce çeşmelerde ellerin ve/veya ayakların yıkanması; bu ritüelde kullanılan çeşitli öğeler ve adlandırmalarıyla ilgili çarpıcı bilgiler sunmaktadır. Bunlardan en erkeni, Caesareali Eusebius'un Tyre¹⁶ Piskoposu Paulinus'a hitaben yazdığı kiliselerin inşasıyla ilgili methiyesidir. Eusebius, *Ecclesiastical History* (Kilise Tarihi) adlı eserinde Piskopos Paulinus'un MS 313 ve 322 yılları arasında Tyre'de inşa ettiği bir kiliseden övgüyle bahsederken kilisenin avlusundaki *krenas* (κρήνας) olarak tanımladığı çeşmelere ve kilisede gerçekleştirilen abdest alma ritüeline dikkat çekmiştir:

“Şimdi, kapılardan geçenin, içerideki kutsal yerlere, kutsal olmayan ve yıkanmamış ayaklarla direkt basmasına izin vermemişt; ama tapınak (kilise) ile ilk girişler arasında çok büyük bir boş alan bıraktı ve etrafını dört tane enine revakla süsledi, yeri bir tür dörtgen figür (atrium) haline getirdi, her tarafta sütunlar yükseldi ve aralarındaki boşlukları uygun bir yüksekliğe yükselen kafes işi ahşap bariyerlerle doldurdu; ve ortasında insanların gökyüzünü görebilecekleri bir açık alan bıraktı, böylece buraya açık hava

Culture in Byzantium (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 2016), 324-340; Paul Stephenson ve Ragnar Hedlund, “Monumental Waterworks in Late Antique Constantinople,” *Fountains and Water Culture in Byzantium*, (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 2016), 46-47; Lidia Chakovskaya, “Water in the Jerusalem Temple and in Ancient Synagogues,” *Holy Water in The Hierotopy And Iconography of The Christian World* (Moskova: Theoria, 2017), 65-67. Bu çalışmada kiliseye girmeden önce gerçekleştirilen su ile temizlik ritüelini ifade etmek için “ablutions” yerine bunun Türkçe karşılığı olan “abdest” kelimesi kullanılmıştır.

14 Selda Uygun Yazıcı, “Geç Antik Çağ ve Erken Hristiyanlık Dünyasında Dinsel Su İnanışları,” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2018), 22-26.

15 Susan Cole, “The Uses of Water in Ancient Greek Sanctuaries,” *Early Greek Cult Practice* (Stokholm: Svenska Institutet i Athen, 1988), 162.

16 Günümüzde, Lübnan'ın liman şehri olan Sur'un eski adı.

ve güneş ışınlarının girmesini sağladı. Ve oraya, kutsal arınma sembollerini tapınağın (kilisenin) tam karşısına çeşmeler (κρήνας/krenas) dikerek yerleştirmişti ki bol bol akan su, kutsal alanlara doğru ilerleyenlere temizlik sağlasın”.¹⁷

Eusebius’un çağdaşı Piskopos Marcus Julius Eugenius ise (yaklaşık MS 330) Lycaonia’daki Laodikeia Combusta’da¹⁸ içerisinde hidreion olarak tanımladığı bir çeşmenin bulunduğu kiliseyi kapsamlı bir şekilde onartmıştır. Eugenius’un mezar yazıtında, onarttığı kiliseyle ilgili şu şekilde bir tasvir yer almaktadır:

“...Ve Laodikyalıların şehrinde kısa bir süre kaldıktan sonra, Yüce Tanrı'nın iradesiyle piskopos oldum ve bu piskoposluğu tam yirmi beş yıl boyunca büyük bir liyakatle yönettim; ve tüm kiliseyi, etrafındaki tüm süslemeler, yani revaklar (stoai), tetrastoa, tablolar, mozaikler (kêntesis), çeşme (ὕδρειον/hidreion),¹⁹ giriş kapısı ve taş ustalarının tüm eserleri dahil olmak üzere temellerinden başlayarak yeniden inşa ettim”.²⁰

Yine MS 4. yüzyılda, Ioannes Chrysostomos ise çeşitli pasajlarda kiliseye girmeden ve dua etmeden önce bir çeşmede ellerin yıkanmasından söz etmektedir:

“İbadethanelerin avlularında çeşmelerin (κρήναι/krenai) bulunması âdettendir; bundandır ki Tanrı'ya dua edecek kimseler, ancak ellerini yıkadıktan sonra dua etmek için onları yukarı kaldırırlar. Bu sebeple babalar (rahipler) kapıların önüne pınarlar (πηγαί/pegae) ve çeşmeler (κρήναι/krenai) yerine yoksulları koyarlar ki, biz yalnızca su ile ellerimizi değil, insan sevgisi ile de ruhumuzu arındıralım-bizim ibadetimiz böyledir”.²¹

Chrysostomos’un bu ifadeleri, kilise avlularında yer alan ve abdest alma amacıyla kullanılan krene olarak tanımlanan çeşmelerin MS 4. yüzyılda yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Ancak *De Paenitentia* adlı eserinde Chrysostomos bu kez el yıkama ritüeli ve yoksullara yardım etmeyi metaforik bir yaklaşımla ele alırken, elin yıkandığı liturjik öğeleri bu kez *louteres* (λουτήρες) olarak tanımlamaktadır: “Ruhun fidiyesi (λύτρον) sadakadır. Bu sebeple, nasıl ki kilisenin kapıları önünde suyla dolu leğenler/tekneler (λουτήρες) bulunmaktaysa, yoksullar da ruhunuzun ellerini temiz-

17 Eusebius, *Ecclesiastical History, Books VI–X*, çev. John Ernest Leonard Oulton (Harvard: Harvard Üniversitesi Yayınları, 1989), 422-423.

18 Günümüzde Konya ili, Ladik ilçesinde yer almaktadır.

19 Basitçe suyun olduğu yer anlamına gelen ὕδρειον/hidreion sözcüğü, hem anıtsal ya da anıtsal olmayan her tür çeşme yapısı için hem de su deposu olarak kullanılmaktadır. Bk. Hüseyin Uzunoglu, “Epigrafik Belgeler İşığında Güney ve Güney Batı Anadolu’da Su ve Su Yapıları” (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2018), 83. Yazıtta çeşme, ὕδρειον/hidreion olarak ifade edilmiştir. Burada çeşmenin mimari özelliğinden bahsedilmediği için ne tür bir niteliğe sahip olduğu anlaşılammaktadır.

20 Yazıt için bk. William Mitchell Ramsay, “The Epitaph of M. Julius Eugenius, Bishop of Laodicea,” *The Expositor Seventh Series 9/1* (1910), 51-55; William Moir Calder, “Studies in Early Christian Epigraphy”, *The Journal of Roman Studies 10* (1920), 44-45. Yazıtın İngilizce çevirisi için ayrıca bk. Cyril Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents* (Toronto: Toronto Üniversitesi Yayınları, 1986), 14.

21 İngilizce transkripsiyonu için bk. Annewies Van Den Hoek ve John J. Herrmann, “Paulinus of Nola, Courtyards, and Canthari,” *Harvard Theological Review 93/3* (2000), 185-186.

leyesiniz diye kilisenin dışında otururlar. Duyularınızın ellerini suyla yıkadınız mı? Ruhunun ellerini de merhametle yıka".²² Chrysostomos'un bu pasajdaki "λουτήρες" (*louteres*) ifadesine benzer şekilde Konstantinopolis'teki Studios Manastırı'nın başrahibi Theodore Studite (Aziz Theodore-759-826) kilisede yer alan, ellerin yıkandığı yeri tarif ederken "λουτήρ" (*louter*) ifadesini kullanmıştır.²³ A. Van Millingen ve Thomas Mathews'a göre bu, atriumun ortasındaki bir çeşme olmalıdır.²⁴ Chrysostomos ve Theodore Studite'nin kiliseye girmeden önce ellerin yıkandığı yer olarak tarif ettikleri (λουτήρ/λουτήρες) öge/ögelere çeşme olabileceği gibi, kelimenin tam karşılığı olan *Louterion* ya da *Loutronna* (su kutsama haznesi) da atıfta bulunmuş olabilirler. Esasında Epifani (*epipháneia*) yortusunda suların kutsanması için kullanılan bu haznelere derin bir kap formundaki suyla ilişkili liturjik taş eserlerdir. Yekpare bir bloktan oyularak üretilen bu kutsal su kapları hem işlevleri hem boyutları hem de su ve tahliye sistemine sahip olmamalarıyla çeşmelerden (*krenas/κρήνας*) ayrılmaktadır.

Son olarak, İstanbul'daki Ayasofya Kilisesi avlusunda, günümüze ulaşmayan, baldekenli bir düzenlemeye sahip *phialeden* bahseden dönem kaynakları mevcuttur. MS 6. yüzyılda yaşamış şair Mabeyinci Pavlos (Silentiarios Paulos), Ayasofya'daki çeşmeyi ve çeşmede gerçekleştirilen ritüeli şu sözlerle anlatmıştır:

"Ölümsüz tapınağın batı ayağında dört revakla (*portikoyla*) çevrili bir avlu göreceksiniz... Bu boyuna avlunun değerli göbeğinde (*merkezinde*) İsas tepelerinden çıkartılmış büyük bir taş havuz (*phiale/φιάλη*) vardır²⁵ ve ortasından tunç borunun (*strobilion*) verdiği basınçla, güzel sesli bir su fişkirir havaya. Bir su ki tüm acıları alıp götürür, altın harmaniyeler (*kıyafetler*) ayında (*Ocak*), Tanrının Gizemi bayramında (*Epiphaneia*) insanlar geceleri gelip, bu her türlü kirden arınmış, bu Tanrı'nın gücünü simgeleyen suyu testilerine doldurduklarında. Gerçekten de asla bozulmaz bu sular; pınarlardan uzakta, bir evin duvarları ardında ve bir testinin dibinde yıllarca kalsalar bile kesinlikle ağırlaşmaz".²⁶

Ayasofya'nın inşasıyla ilgili yarı efsanevi bir anlatım olan *Diegesis*'te ise aynı çeşme şöyle tasvir edilmiştir: "Avlu'daki *phiale*'de (*φιάλη*) müminlerin abdesti için

22 İngilizce transkripsiyonu için bk. Van Den Hoek ve Herrmann, "Paulinus of Nola, Courtyards, and Canthari," 186.

23 Thomas Francis Mathews, *The Early Churches of Constantinople Architecture and Liturgy* (Pennsylvania: Pennsylvania Eyalet Üniversitesi Yayınları, 1971), 21

24 Alexander Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture* (Londra: Macmillan and Company Limited, 1912), 49-50; Mathews, *The Early Churches of Constantinople Architecture and Liturgy*, 21.

25 Pavlus'un tarif ettiği İsas mermerinden yapılmış *phiale*, günümüzde kilisenin narteksinde yer alan *phiale* olmalıdır.

26 Mabeyinci Pavlos, *Ayasofya'nın Betimi*, çev. Sami Rifat, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2018), 49-50. Ayrıca bk. Pitarakis, "Işık, Su ve Acaibü'l Mahlukat: Doğaüstü Şifa Güçleri," 48; Brigitte Pitarakis, "Bizans'ta Şifa Pınarları", *Z Dergisi 2 (Güz 2017)*, 91; Ayrıca bk. Anastasios K. Orlandos, *H ζυλόστεγος παλαοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης I* (Atina: Atina Arkeoloji Derneği, 1952), 124.

ağzından su akan on iki taş aslan vardır.”²⁷ Burada bahsi geçen aslan başlı su olukları, *phialeyi* çevreleyen havuz parapetlerine ait olmalıdır.

Tüm bu kroniklerden de anlaşılacağı üzere erken dönem kiliselerinde ağırlıklı olarak iki farklı adlandırmaya sahip çeşme türü bulunmaktadır. Bunlardan biri dönemi için karakteristik olan *phiale*, diğeri ise *krene* olarak adlandırılan çeşmelerdir. Bizans dinî mimarisinin en karakteristik çeşme türü olan *phialeler*, dairesel ya da silindirik gövdeli derin veya sığ bir tekne ve bu teknelerin üzerinde kurgulanan hafif taşıyıcı, genellikle baldeken tarzındaki çeşme yapılarıdır.²⁸ Ekseriyetle kare, dairesel ya da çokgen plana sahip bu çeşmeler, kiliselerin atriumlarında, çoğu kez merkezde konumlandırılmıştır. Görsel olarak uyarıcı bir su sergileme teknolojisine sahip olan bu çeşmelerde, *phiale* çanağının merkezinde, bronzdan yapılmış fiskiye düzeneği (*strobilion*) bulunmaktadır.²⁹ Kiliselerdeki abdest ritüelinin bir parçası olan *phialelerin* birçok örneği MS 6. yüzyıldan itibaren *louterion* gibi Epifani yortusunda suların kutsanması için de hizmet etmiştir.³⁰ Ayrıca *phialedeki* kutsal su, kiliseye girmeden önce ritüel temizliğin yanı sıra inançlı kimselerin evlerinin, hasta ve muhtaçların kutsanması için de kullanılmıştır.³¹

Yukarıda ele alınan yazılı belgelerde çeşmenin formundan ziyade kiliselerde gerçekleştirilen ritüel anlatıldığı için, özellikle *phiale* haricindeki çeşmelerin yapısal özellikleri hakkında bilgi sunmamaktadır. Öte yandan bu yazılı veriler dikkate alındığında kilisedeki çeşme tasvirlerinde özellikle MS 4. yüzyıl itibariyle *krene* (*κρήνη*) teriminin sıklıkla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sadece kiliselerde değil dönemin seküler çeşme yapılarının genel adlandırmasında da yine bu terim kullanılmaktadır. Örneğin MS 5.-6. yüzyıllara tarihlenen bir Sardis yazıtında, Basiliskos isimli bir valinin, kamusal

27 Diegesis'te ilgili kısmın çevirisi için bk. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents*, 101; Ayrıca bk. Pitarakis, “İşık, Su ve Acaibü'l Mahlukat: Doğaüstü Şifa Güçleri,” 61; Stephenson ve Hedlund, “Monumental Waterworks in Late Antique Constantinople,” 47.

28 Genel olarak, *phiale*, kilisenin avlusuna yerleştirilen çeşmeydi. Bu terim aynı zamanda çeşme üzerine dikilen kare, sekizgen veya çokgen baldekene de atıfta bulunabilir. Bk. Laskarina Bouras, “Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion,” *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 8 (1976), 85; Phialeler ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Broilo, “Cleanses the Sins with the Water of the Pure-flowing Font: Fountains for Ablutions in the Byzantine Constantinopolitan Context,” 5-24; Jelena Bogdanović, “The Phiale as a Spatial Icon in the Byzantine Cultural Sphere,” *Holy Water in the Hierotopy and Iconography of The Christian World*, (Moskova: Theoria, 2017), 373-392; Nebojsa Stankovic, “At the Threshold of the Heavens: The Narthex and Adjacent Spaces in Middle Byzantine Churches of Mount Athos (10 th-11 th centuries)-Architecture, Function, and Meaning.” (Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2017), 437; Sinan Mimaroglu ve Elif Karabacak “Ephesos Aziz Yuhanna Kilisesi'nden Phiale Örnekleri,” *Sanat Tarihi Dergisi* 30/1, (2021), 661-677.

29 Orlandos, *H ζυλότοπος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης I*, 116-117.

30 Gabriel Millet, “Recherches au Mont-Athos,” *III. Bulletin de Correspondance Hellénique*, 29/1, (1905), 109-110; Bogdanović, “The Phiale as a Spatial Icon in the Byzantine Cultural Sphere,” 373; Yazılı kaynaklarda da özellikle *phiale* ve *louterion* ayrımı konusunda karışıklıklar söz konusudur. Bk. Natalia B. Teteriatnikov, *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia: Orientalia Christiana Analecta* (Roma: Pontificio Istituto Orientale, 1996), 95-108.

31 Bogdanović, “The Phiale as a Spatial Icon in the Byzantine Cultural Sphere,” 375.

çeşmeye ait su oluşunu ejderha başıyla donattığından bahsedilmektedir. Söz konusu yazıtta açıkça görüleceği üzere çeşme, *κρήνη/krene* terimi ile ifade edilmiştir.³² MS 5.-6. yüzyılda İskenderiyeli Hesykhios tarafından yazılmış olan sözlükte ise çeşme genel anlamıyla *κρήνη/krene* olarak tanımlanmıştır.³³ *Krene* esas olarak su kaynağın- dan insanların istifade etmesini kolaylaştıracak, çoğu zaman üzeri örtülü, yapısal bir konstrüksiyonu tanımlamaktadır.³⁴ Bu sebeple Erken Bizans Dönemi için *phiale* haricindeki kilise çeşmelerinin genel adlandırması için *krene* teriminin kullanımı uygun görülmektedir.

2. Perge Güney Bazilika Çeşmesi

Pamphylia Secunda'nın başkentliğini yapmış Perge³⁵, MS 5.-6. yüzyıllarda başpiskoposluk merkezi olmuştur. Süreç içerisinde kentte bazilikalar ve şapel inşaa edilmiştir.³⁶ Perge'deki iki büyük kiliseden biri olan Güney Bazilika,³⁷ kentin güneyindeki Geç Dönem Kapısı ile Helenistik Dönem Kapısı arasındaki meydanın³⁸ doğusunda yer almaktadır.

MS 5.-6. yüzyıllar içerisinde tarihlendirilen³⁹ üç nefli ve transeptli (*Kısaltılmış haç transeptli*) plân tasarımına sahip kilisenin batısında dört yönde portiko ile çevrelenmiş atrium bulunmaktadır. Yaklaşık 24.30x23.30 m ölçülerindeki kareye yakın dikdörtgen planlı atrium; kuzey yönde dışa taşkındır, güney yönde ise naosun güney duvarıyla

32 Yazıt için bk. Fikret Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis* (Harvard Üniversitesi Yayınları, 1986), 171; Reinhold Merkelbach ve Josef Stauber, *Steinepigramme aus dem Griechischen Osten, Bd. I, Die Westküste Kleinasien von Knidos bis Ilios* (Stuttgart-Leipzig: B.G. Teubner, 1998), No. 04/02/03, 401.

33 Hesykhii Alexandrini, *Hesykhii Alexandrini Lexicon*, çev. Mauricius Schmidt, (Sumptibus H. Dufftii, 1867), 920.

34 Renate Tölle-Kastenbein, "Der Begriff Krene", *Archäologischer Anzeiger* (1985), 452; Renate Tölle-Kastenbein, *Antike Wasserkultur* (Münih: C. H. Beck, 1990), 130.

35 1946 yılında İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olarak Prof. Dr. Arif M. Mansel başkanlığında hayata geçirilen, 1975-1988 yılları arasında Prof. Dr. Jale İnan, ardından 1989-2011 yılları arasında Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu yönetiminde sürdürülmüş olan Perge Kazıları, 2012-2019 yıllarında Kültür ve Turizm Bakanlığı adına Antalya Müzesi Müdürlüğü başkanlığında devam etmiş olup 2020 yılı itibariyle Kültür ve Turizm Bakanlığı ile İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün izni ve desteği ile Prof. Dr. Ş. Sedef Çokay Kepece başkanlığında yürütülmektedir. 2021-2022 yılları arasında Perge Güney Bazilikası çeşmesinde yürütülen incelemeler, Perge Kazı Başkanı Prof. Dr. Ş. Sedef Çokay Kepece'den alınan izin doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

36 Onur Kara, "Perge Antik Kenti Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) Dönemi "A Kilisesi" Üzerine Notlar," *Arteoloji Dergisi* 1/2 (2022), 73-76.

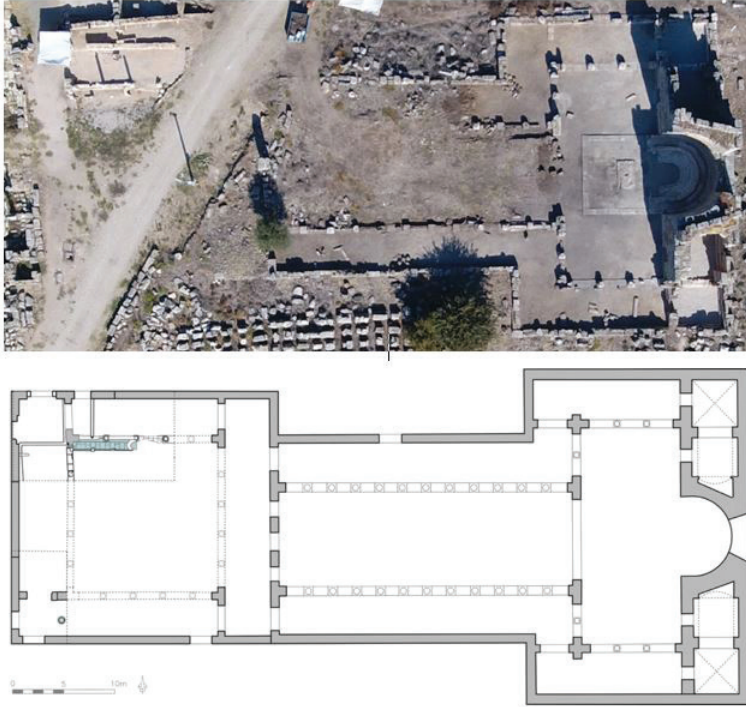
37 Kazı ekibince "*Güney Bazilika*" olarak adlandırılan yapı, literatürde "*A Bazilikası*" olarak da bilinmektedir.

38 1968-1969 yıllarında Helenistik Dönem Kapısı ile Geç Dönem Kapısı arasındaki alanda çalışılmış ve burada bir meydan ortaya çıkarılmıştır. Kazı ekibince "*Geç Dönem Meydanı*", "*Septimius Severus Meydanı*" ya da kısaca "*Meydan*" olarak adlandırılmıştır. Bk. Işıl Rabia Işıklıkaya-Laubscher, "Perge Mozaik Atölyeleri ve Akdeniz Havzası Mozaik Ekolleri İçerisindeki Yeri," *Adalya XIX* (2016), 172.

39 Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Londra: Pelican Press, 1965), 84; Richard Krautheimer, "The Transept in Early Christian Basilika," *Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art* (New York: New York Üniversitesi Yayınları, 1969), 59-68; Robert G. Ousterhout, *Eastern Medieval Architecture: The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands* (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2019), 111.

aynı aksta devam eden bir duvarla sınırlandırılmıştır. Atriuma geçiş; batı, kuzey⁴⁰ ve güney kenarındaki kapı açıklıklarından sağlanmaktadır. Atriumdan naosa ise ana nef eksenine açılan üç kapı ve yan neflere açılan birer kapı ile geçilmektedir. Geometrik desenli *opus sectile* zemin döşemesine sahip atriumun portiko tabanı, beyaz kireç taşı plakalarla döşelidir.

Atriumun güneybatı köşesinde, ağız kısmında sekizgen formunda bilezik taşı (0.72x0.72 m, ağız çapı 0.49 m) bulunan bir sarnıç (*phreation*) yer almaktadır. Sütunlarla çevrili atrium alanının kuzeybatı köşesinde ise bir çeşmeye ait kalıntılar görülmektedir (G. 1, G. 2, G. 3).⁴¹

G. 1: Perge Güney Bazilika – Hava fotoğrafı ve plan
("Kilise," <https://perge2018.aktob.org.tr/gallery-item/kilise/> - Plan. M. C. Uzun, 2022)

40 Atriumun kuzey girişi doğrudan meydanın doğu portikosuna açılmaktadır.

41 Perge Güney Bazilika Çeşmesi, 2015 sezonunda Antalya Müzesi Müdürlüğü başkanlığında yürütülen Septimus Severus Meydanı (Kent Meydanı) kazıları sırasında ortaya çıkarılmıştır. Bk. Onur Kara ve Mustafa Demirel, "Perge 2015 Yılı Kazıları," *Anmed Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 14 (2016), 343-344.

G. 2: Perge Güney Bazilika atriumu – doğuya bakış (M. C. Uzun, 2022)

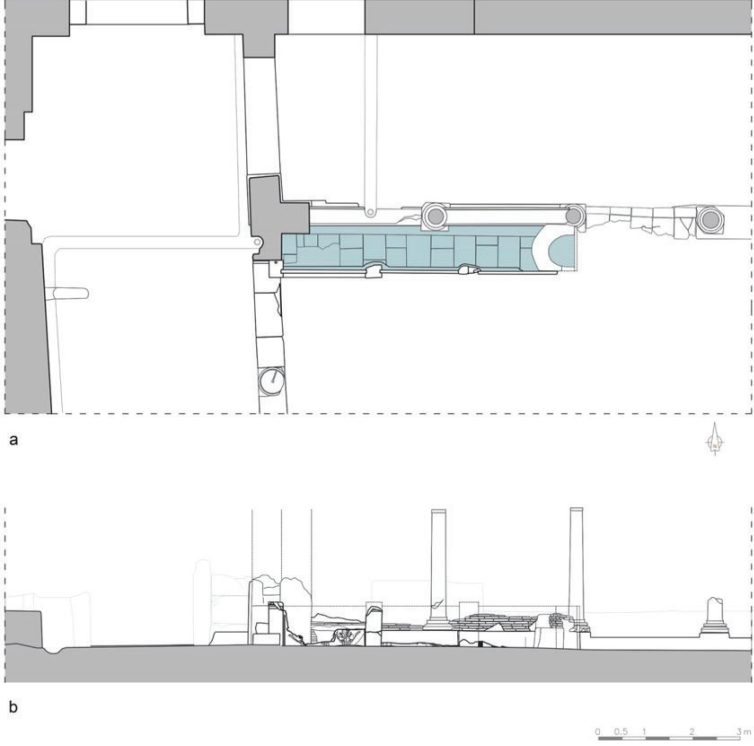

G. 3: Perge Güney Bazilika atriumundaki sarnıç bileziği – kuzeydoğuya bakış (M. C. Uzun, 2022)

Çeşme duvarı, atriumun kuzeybatısında yer alan T paye ve bunun doğusundaki iki sütun arasına tuğla malzeme kullanılarak örülmüştür. Sütunların oturduğu stylobat üzerinde yükselen 0.40 m kalınlığındaki duvar, atrium zemininden 0.71 m yüksekliğine kadar korunabilmiştir. Çeşme duvarının ön ve arka cephesinde yer yer izlenebilen kaplamalar, çeşmenin tüm cephesinin beyaz mermer plakalarla kaplı olduğunu göstermektedir. Çeşme duvarının önünde doğu-batı doğrultusunda uzanan 5.45x0.95 m (iç ölçü) ölçülerinde dikdörtgen planlı bir *piscina*/havuz yer almaktadır. Havuzun doğu kenarında ise tuğla malzeme kullanılarak oluşturulmuş yarım daire formu bir su haznesi bulunmaktadır. Kuzeyde çeşme duvarı, batıda T paye, doğuda hazne ile sınırlandırılan havuzun güney kenarı, üç levha payesi ve bunlar arasındaki üç levhadan oluşan parapetli bir düzenlemeye sahiptir. Kısmen günümüze ulaşan parapetlerin nispeten sağlam durumdaki payeleri, levha yüksekliklerinin 0.85 m olduğunu göstermektedir. 0.85 m derinliğe sahip olduğu anlaşılan havuzun tabanı hidrolik harç üzerine yerleştirilmiş olan tuğla plakalarla döşelidir (G. 4, G. 5).

Çeşmeye ait günümüze kısmen ulaşan tek dekoratif öge, havuzun güney kenarını oluşturan parapetli düzenlemeye ait kireç taşı levhalardır. Sadece alt kenarları korunagelen bu levhalardan en sağlamı batı taraftaki levhadır. Söz konusu levhanın ön yüzünde, beş dişli yaba ve iki yanında ona yönelmiş yunuslardan oluşan kompozisyonun üç kez tekrarından meydana gelen antitetik bir düzenleme görülür (G. 6). Bu düzenlemenin aynısının doğudaki levhada da tekrarlandığı anlaşılmaktadır.⁴² Ortadaki levhanın mevcut durumu ise kompozisyonun bütüncül olarak anlaşılmasına izin vermemektedir. Lakin levhanın alt kenarında, merkezde haçın alt koluna ait küçük bir parça ve bunun iki yanında küçük boyutta balıklar görülebilmektedir.

42 Doğudaki levhanın sadece alt kenarı in-situ hâlde günümüze ulaşmıştır. Alt kenar yüzeyindeki yaba dişlerine ait kabartmalar, söz konusu bu levhanın ön yüzünde batıdaki levha ile benzer bir dekorasyonun olduğuna işaret etmektedir.

G. 4: Güney Bazilika Çeşmesi - a-plan, b-ön görünüş (M. C. Uzun, 2022)

G. 5: Güney Bazilika Çeşmesi - kuzeydoğuya bakış
("Latrina Güneyi," <https://perge2018.aktob.org.tr/gallery-item/latrina-guneyi/>)

G. 6: Güney Bazilika çeşmesinin batı havuz parapeti (M. C. Uzun, 2022)

Çeşmeye suyun, atriumun kuzey portikosunun tabanından geçerek, kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir künk sırası ile sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu künk sırasının güney ucu, çeşme duvarının arkasında son bulmaktadır. Bu künk ile bağlantılı çeşmenin arkasında dikey doğrultuda uzanan künk, ⁴³ aşağıdan yukarıya basınçla çıkan su; çeşme duvarındaki muhtemel bir oluk vasıtasıyla önündeki havuza akıyor olmalıdır. Çeşmenin drenaj sistemi ile ilgili veriler ise sınırlıdır. Ancak atriumun batı portikosunda, çeşmeyi batı yönde sınırlayan T payenin uzun kenarından başlayıp portiko tabanı boyunca batıya doğru uzanan bir künk sırası görülmektedir. Atriumun portikolarını örten çatıdan akan yağmur sularının tahliyesi ile ilgili olduğu anlaşılan ⁴⁴ bu kanal, aynı zamanda çeşme havuzunun tahliye sistemiyle de bağlantılı olmalıdır (G. 4).

3. Değerlendirme

Güney Bazilika'nın atriumundaki parapetli düzenlemeye sahip dikdörtgen planlı bir havuz ve bunun arkasında uzanan, mermer kaplamalı bir çeşme duvarına sahip olduğu anlaşılan çeşme, pek çok Geç Antik Dönem konut çeşmesi ile yapısal olarak benzerlikler göstermektedir. ⁴⁵ Özellikle portiko sütunlarının arasına tuğla örülmesiyle oluşturulan çeşme duvarı ve bunun önüne (*impluvium* tabanına oturacak şekilde)

43 Bu künkler günümüze ulaşmamıştır ancak duvar üzerinde görülen ve çeşme duvarı boyunca dikine uzanan iç bükey duvar girintisi, buraya dikey bir künk sırasının yerleştirilmiş olduğunu doğrulamaktadır.

44 T payenin batı cephesindeki tabana dik olarak yükselen künk hattı görülmektedir. Bu künk hattı portikoyu örten *compluvium* düzenindeki çatıdan akan yağmur sularının tahliyesiyle ilgili olmalıdır.

45 Mehmet Cihangir Uzun, "Güney ve Güneybatı Anadolu'daki Geç Antik Çağ/Erken Bizans Dönemi Çeşmeleri," (Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2022), 236-266.

dikdörtgen planlı bir *piscinanın* eklenmesi MS 4.-5. yüzyıla tarihlendirilen konut çeşmeleri için tipik bir uygulamadır. Nitekim aynı kentte Doğu Konut Alanı'nda yer alan ve MS 4. yüzyıla tarihlendirilen B Evi'nin peristilli avlusunda (24 No.lu mekân) bulunan çeşme de benzer bir pratikle inşa edilmiştir.⁴⁶

Anadolu'daki çok sayıda Geç Antik Çağ konutunda görülen bu tip bir çeşmenin Anadolu kiliselerindeki kullanımı ise oldukça sınırlıdır. Perge'deki Güney Bazilika haricinde tespit edilen örneklerin şekil, boyut ve kiliseyle olan ilişkilerinde birtakım farklılıkların olduğu görülmektedir. Örneğin Demre (Myra) Aziz Nikolaos Kilisesi'nin atriumunda *phiale* türünde bir çeşme yer almaktadır. Erken dönemde cemaatin ve ruhban sınıfın kiliseye girmeden önce arınmasına hizmet eden bu çeşmenin 6. yüzyıldan sonra vaftiz ritüeli için kullanıldığı düşünülmektedir.⁴⁷ Atriumda konumlandırılmış çeşmelerin haricinde, atriumu olmayan kiliselerin farklı noktalarında da cemaatin ve ruhban sınıfının abdest alması için oluşturulmuş çeşmeler bulunabilmektedir. Anadolu'da günümüze ulaşan iki örnek MS 4. yüzyıla tarihlendirilen Laodikeia Kilisesi'nde tespit edilmiştir.⁴⁸ Laodikeia Kilisesi'ne bitişik olarak, Suriye Caddesi ile Kuzey Tiyatro'yu birbirine bağlayan ara sokaklar üzerinde yer alan bu çeşmelerden biri kareye yakın dikdörtgen (1.45x1.10xder. 0.77 m), diğeri dikdörtgen planlı (2.45x1.45xder. 0.75 m), tek bir havuzdan oluşmaktadır. Oldukça basit bir forma sahip bu çeşme havuzlarının en dikkat çekici özelliği ise havuz parapetlerinin ön yüzünde çeşmenin dinsel amaçlı kullanımına vurgu yapan sembolik öğelere (haç ve *christogram*) yer verilmiş olmasıdır.

Anadolu'da Güney Bazilika Çeşmesi ile paralellik kurulabilecek tek örnek ise MS 6.-7. yüzyıl arasına tarihlendirilen Gülbahçe Kilisesi'nin atriumundaki çeşmedir. Urla yakınlarındaki Gülbahçe Koyu mevkiinde 19. yüzyılın sonlarında tespit edilen kilisenin yeri bugün bilinmemekle birlikte G. Weber tarafından çıkarılan plana göre çeşme, dikdörtgen formdadır ve atriumun batı duvarına bitişiktir.⁴⁹

Perge örneğinin tasarım, plan ve konum açısından en yakın benzerleri ise Balcanlar'daki önemli piskoposluk yerleşimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Makedonya Prima Bölgesi'ndeki Philippi A Bazilikası (5. yüzyılın ikinci çeyreği ya da sonları)⁵⁰

46 Uzun, "Güney ve Güneybatı Anadolu'daki Geç Antik Çağ/Erken Bizans Dönemi Çeşmeleri," 122-125.

47 Sema Doğan, "Mimari Plastik Buluntular: Liturjik Kuruluşlar ve Mekanlar ile İlişkisi," *Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları 1989-2009* (İstanbul: Homer, 2018), 312-314.

48 Celal Şimşek, *Laodikeia (laodicea ad lycum) Laodikeia Çalışmaları 2* (İstanbul: Ege Yayınları, 2013), 346; Celal Şimşek, *Laodikeia Kilisesi, Lykos Vadisi'nde Hristiyanlık* (Denizli: Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 31-33, 60-61, 84-85.

49 G. Weber, "Basilika und Baptisterium in Gül-Bagsche (Bei Urla)," *Byzantinische Zeitschrift 10/2 (1901)*, 568-573; Paul Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque Chrétienne et Byzantine* (Paris: E. de Boccard, 1945), 317.

50 Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale à L'époque Chrétienne et Byzantine*, 300-322; Ralph Field Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: a Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art* (Londra: Macmillan, 1963), 169-173; Athanassios Mailis, *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th c.): Architecture and Function* (BAR Publishing,

ve Parthicopolis (Sandanski) 4 No.lu Bazilika'da (5. yüzyıl)⁵¹ atriumun batı kenarında; Makedonya Secunda'nın başkenti Stobi'deki Piskoposluk Bazilikası/Aziz Philip Bazilikası (5. yüzyılın ortası),⁵² Kuzey Bazilika (5. yüzyılın ikinci yarısı)⁵³ ve Merkez Bazilikası'nda (5. yüzyılın üçüncü çeyreği)⁵⁴ atriumun batı kenarında; Epirus Vetus Bölgesi'deki Nikopolis B Bazilikası/Piskopos Alkison Bazilikası'nda (5. yüzyılın ortaları veya ikinci yarısı)⁵⁵ ve Achaia Bölgesi'ndeki Hermione/Ermioni Bazilikası (5. yüzyılın ikinci yarısı-6. yüzyıl başı),⁵⁶ Korinth, Lechaion Hagios Leonidas Bazilikası (5. yüzyılın ikinci yarısı),⁵⁷ Korinth Kraneion Bazilikası'sında (5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl ilk çeyreği)⁵⁸ atriumun doğu kenarında; Thessalia Bölgesi'ndeki Nea Anchialos kentinde, A Bazilikası (5. yüzyılın ortası-6. yüzyıl başı)⁵⁹ ve D Bazilikası'da (5. yüzyılın ortası ya da ikinci yarısı)⁶⁰ atriumun doğu kenarında; aynı kentteki B Bazilikası'nın (5. yüzyılın ortası-6. yüzyıl başı)⁶¹ atriumunun batı kenarında dikdörtgen planlı *piscina*/havuza sahip çeşmeler yer almaktadır (G. 7). Ancak Perge Güney Bazilika çeşmesi, atriumun doğu-batı aksı üzerinde değil de atriumun kuzeybatısına yerleştirilmiş olmasıyla Balkan örneklerinden farklılaşmaktadır.

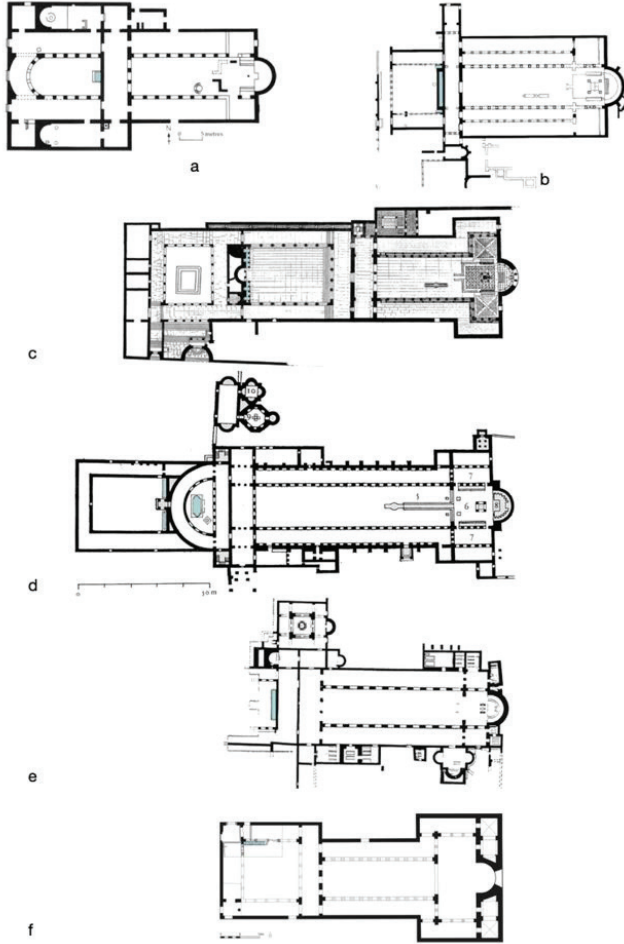
2011), 54; Luke Lavan, *Public Space in the Late Antique City 1-2* (Leiden/Boston: Brill, 2020), 542-543.

- 51 Svetla Petrova, "On Early Christianity and Early Christian Basilicas of Parthicopolis." *Studisull 'Oriente Cristiano Estratto*, 16/1 (2012), 93-117; Svetla Petrova, "The Early Christian Basilicas in The Urbanplanning of Parthicopolis." *Niš and Byzantium: the Collection of Scientific Works* 8 (2015), 161-174; Paolo Baronio, "Note per la Ricostruzione del Portico a Sigma della Basilica Episcopale di Parthicopolis" *Thiasos: Rivista di Archeologia e Architettura Antica* 9/1 (2020), 24-28.
- 52 Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, 161-167; James Wiseman, "Stobi in Yugoslavian Macedonia: Archaeological Excavations and Research, 1977-78," *Journal of Field Archaeology* 5/4 (1978), 413-415.
- 53 Carolyn Sue Snively, "The Early Christian Basilicas of Stobi: A Study of Form, Function, and Location" (Doktora Tezi, Austin Texas Üniversitesi, 1979), 20-40.
- 54 Snively, "The Early Christian Basilicas of Stobi: A Study of Form, Function, and Location," 51-70.
- 55 Konstantinos L. Zachos, *An Archaeological Guide to Nicopolis: Rambling Through the Historical, Sacred, and Civic Landscape*. (Athens: Scientific Committee of Nicopolis, 2015), 184-194; Mailis, *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th c.): Architecture and Function*, 32-34.
- 56 William R. Caraher, "Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece" (Doktora Tezi, Ohio Eyalet Üniversitesi, 2003), 95, 384; Mailis, *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th c.): Architecture and Function*, 96.
- 57 Mailis, *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th c.): Architecture and Function*, 88.
- 58 Caraher, "Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece," 95, 461; *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th c.): Architecture and Function*, 91-92.
- 59 Olga Karagiorgou, "Demetrias and Thebes: the Fortunes and Misfortunes of Two Thessalian Port Cities," *Recent Research in Late-Antique Urbanism, Journal of Roman Archaeology-Supplementary Series* 42 (2001), 187; Mailis, *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th c.): Architecture and Function*, 74-75; Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale à L'époque Chrétienne et Byzantine*, 317.
- 60 Mailis, *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th c.): Architecture and Function*, 76-77.
- 61 Karagiorgou, "Demetrias and Thebes: the Fortunes and Misfortunes of Two Thessalian Port Cities," 187-189; Mailis, *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th c.): Architecture and Function*, 75; Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale à L'époque Chrétienne et Byzantine*, 317.

G. 7: Perge Güney Bazilika çeşmesiyle benzer özellikler sergileyen çeşmelerin bulunduğu kiliselerin yer aldığı piskoposluk yerleşimleri (M. C. Uzun, 2022)

Atriumlarında, *krene* olarak tanımlayabileceğimiz çeşmenin bulunduğu bu on iki kiliseden özellikle 5. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olan Philippi A Bazilikası, Nikopolis B Bazilikası, Korinth Lechaion Hagios Leonidas Bazilikası, Korinth Kraneion Bazilikası ve Nea Anchialos A Bazilika'larının da Perge Güney Bazilika gibi transeptli bazilikal plana sahip oluşları, dikkat çekici bir başka ortak özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (G. 8).

G. 8: a-Nea Anchialos, A Bazilikası, b-Nikopolis, B Bazilikası, c-Philippi A Bazilikası, d-Korinth Lechaion Hagios Leonidas Bazilikası, e-Korinth Kraneion Bazilikası, f-Perge, Güney Bazilika (M. C. Uzun, 2022)

Perge Güney Bazilika çeşmesinin en dikkat çekici unsuru olan *piscinasının* parapet kuruluşundaki levhaların ön yüzünde yer alan ve çeşmenin dinsel amaçlı kullanımıyla özdeşleşen kompozisyonun bir benzeri ise MS 561/62’de (Makedonya Prima Bölgesi’ndeki) Heraclea Lyncestis Piskopos’u Ioannes tarafından piskoposluk merkezine bağlı olarak inşa ettirilen⁶² çeşmenin havuz parapetlerinin ön yüzünde de bulunmaktadır (G. 9).⁶³ Söz konusu bu benzerlik dönemin dinî işlevli çeşmeleri için öne çıkan bir özellik olarak görülebilir.

62 Robert Mihajlovski, “Justinijanovata Episkopska Fontana vo Heraclea Lyncestis-Justinianic Episcopal Fountain in Heraclea Lyncestis,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 20 (2011), 405-417.

63 Ayrıca benzer bir paterne günümüzde Side müzesinde yer alan altar tablasındaki betimlemeye benzemektedir. Bk. Ayşe Aydın, “Side Müzesi’ndeki Sigma Formlu Tabla,” *Adalya XIV* (2011), 315-326.

G. 9: Heraclea Lyncestis Piskopos'u Ioannes tarafından inşa ettirilen çeşmenin havuz parapetleri ("The City Fountain," Heraclea Archaeology, <https://heraclea.archaeology.mk/#/object/9>)

Bu çalışma kapsamında değerlendirilen gerek Güney Bazilika çeşmesi gerekse bu çeşmeyle paralellik kurulan diğer kilise çeşmeleri birlikte ele alındığında göze çarpan en önemli ortak özellik, bu çeşmelerin büyük bir çoğunluğunun piskoposluk merkezlerinde inşa edilmiş olmalarıdır. Perge örneğinin yanı sıra Anadolu'daki çeşitli piskoposluk yerleşimlerine bağlı Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen çeşitli işleve sahip dinî yapı ve yapı komplekslerinde de yine çeşmeler görülmektedir.⁶⁴ Kuşkusuz bunda en önemli etken Piskoposların Erken Bizans Dönemi'nde kentlerdeki etkin rolüdür. MS 4. yüzyılda I. Konstantin tarafından Hristiyanlığın serbest bir din hâline getirilmesiyle imparatorluk genelinde Hristiyan nüfus hızlı bir şekilde artmış, buna paralel olarak piskoposların gözetimindeki cemaat kalabalıklaşmış ve etki alanları genişlemiştir. Bu dönemde kiliseler devletten aldıkları yardımın yanı sıra geniş topraklara ve kent içerisinde mülkiyet biçiminde kalıcı vakıflara sahipti. Bunun beraberinde hatırı sayılır meblağlara ulaşan bağışlar toplanıyordu. Böylece zenginleşen kiliselerin yerel düzeydeki idarecileri durumuna yükselen piskoposlar, aynı zamanda önemli bir serveti yöneten kişilerdi.⁶⁵ Nüfuz sahibi oldukları halk kitlesinin kalabalıklaşması ve önemli bir servetin yöneticisi olmaları, Geç Antik Çağ'da piskoposların kent yönetiminde de söz sahibi olmalarını sağlamıştır. Özellikle bu dönemde kentin soyluları tarafından oluşturulan *decurion*ların (kent meclislerinin) güç kaybetmesiyle, kentsel

64 Çeşmelerin Erken Bizans Dönemi dinî yapılarında kullanımı sadece kiliselerle sınırlı değildir. Dönemin vaftizhanelerinde de çeşme örneklerine rastlanmaktadır. Ancak bunlar, kiliselerdeki çeşmelerle kıyaslandığında sınırlı sayıda örnekle temsil edilmektedir. Bu örnekler, Anadolu'da Efes St. Jean Bazilikası, Vaftizhanesi ve Olympos Piskoposluk Sarayı Vaftizhanesi'nde yer almaktadır. Kilise ve vaftizhanelerde dinî amaçlı kullanılan çeşmelerin yanı sıra piskoposluk komplekslerine bağlı çeşitli mekanlarda/birimlerde de çeşmeler bulunmaktadır. Bu örneklerden ikisi Olympos Piskoposluk Sarayı'na bağlı peristilde ve bunun hemen yanındaki triclinium'da yer almaktadır. Bir başka örnek ise Side Piskoposluk Mahallesi içerisinde yer almaktadır. Bk. Uzun, "Güney ve Güneybatı Anadolu'daki Geç Antik Çağ/Erken Bizans Dönemi Çeşmeleri," 282-291.

65 Gökçen Kurtuluş Özataşkın, "Olympos Antik Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu" (Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2013), 182.

yönetimde oluşan boşluğu piskoposlar doldurmuştur. Şehrin temsilcisi olma sıfatıyla doğrudan imparatora dilekçe verebilme ayrıcalığını edinen piskoposlar, sivil il görevlileri üstünde bir gözetim hakkı elde etmişlerdir. Böylece ruhani lider olmalarının yanı sıra kentlerde yönetici durumuna yükselen piskoposlar, kent su şebekesinin bakımı ve depolama tesislerinin ve hamamların inşası, özel kurullar aracılığıyla kamusal hamamların, su terazilerinin, su yollarının onarımı gibi bir zamanlar kent meclislerinin görevi olan kentsel su yönetiminin bazı sorumluluklarını ve rollerini üstlenmeye başlamışlardır.⁶⁶ MS 550’de Mopsuestia ve MS 6. yüzyıl sonunda Anastasiapolis kent meclislerinin Piskoposluk saraylarında toplanması bu değişimi göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁶⁷ Özellikle Jüstinyen dönemine ait yasalar kente ilişkin görevlerin, sorumlulukların, meclis üyelerine değil de piskoposlara verildiğini açıkça göstermektedir. Örneğin MS 530 tarihli bir yasa, piskopos ve üç seçkin vatandaşın yılda bir kez bir araya gelip, ister özel ister kamusal gelirlerle yapılmış olsun; tahıl tedariki, kamusal su kemeri, hamamların ısıtılması, limanların bakımı, surların veya kulelerin inşası, köprülerin onarımı veya yolların kaplanması gibi kamusal işlerin kontrolünü yapmasını ve giderleri denetlemesini buyurmaktadır.⁶⁸ Aynı emirnamede kentlerde bina yönetmeliklerini ihlal eden özel yapıların kaldırması, kamu binalarının bakımı, kentsel alanların korunması ve su kemerlerinin yönetimi gibi görevler merkezi yönetimden alınmış olup, başta piskopos ve mülk sahiplerinin mesuliyetine verilmiştir.⁶⁹ Piskoposların kent ve su yönetiminde üstlendikleri bu etkin rol dönem kaynaklarından ve yazıtlardan da anlaşılabilir. MS 5. yüzyılın ikinci çeyreğinde Cyrus piskoposu Theodoret, mektuplarında kilise gelirleriyle hamamları onarttığını, portiko, su kemeri ve iki köprü yaptırdığını belirtmiştir.⁷⁰ Efes St. Jean (Ioannes) Bazilikası’nın narteksinin güneybatı köşesinde tespit edilen bir yazıt, bazilika ve etrafındaki Bizans yerleşiminin su kaynağıyla ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. G. Wiplinger’in aktarımıyla bu yazıtta, Lazaros’un, Ioannes isimli efendisinin (despotes) onayıyla kutsal katedrale su getirme çabası içerisinde, diğerlerinin yanı sıra, kiliseye kadar bir su yolu inşa ettiği ve böylece sarnıç ve kuyulardan zahmetli su çekme işleminden (müminleri) kurtardığı anlatılmaktadır.⁷¹ Burada adı geçen Lazaros’un imparatorluğun en iyi su yapıları uzmanlarından biri olduğu bilinmektedir. Yazıttaki ikinci kişi olan Ioannes’in

66 Zena Kamash, “Water Supply and Management in the Near East 63 BC-AD 636, Vols. I-II” (Doktora Tezi, Oxford Üniversitesi, 2006), 244-253; Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, “Olympos Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu,” *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları (ASMS 2)*, (İstanbul: Akmed, 2017), 51.

67 Luke Lavan, “The Political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces in Practise,” *Late Antique Archaeology 1, Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, (Leiden/Boston: Brill, 2003), 320.

68 Cod. Iust. 1.4.26.

69 Cod. Iust. 1.4.26.8.

70 Theodoret Letter LXXIX: “...kilise gelirlerimin önemli bir bölümünü revaklar ve hamamlar inşa etmek, köprüler inşa etmek ve kamuya açık alanlar için daha fazla erzak sağlamak için harcadım...” İngilizce çeviri için bk. Philip Schaff, *Theodoret, Jerome, Gennadius, Rufinus: Historical Writings* (New York: Christian Literature Publishing, 1892), 413.

71 Gilbert Wiplinger, “Ephesos Bizans Dönemi Su Yolları,” *Bizans Döneminde Ephesos* (İstanbul: Ege Yayınları, 2011), 110.

ise Başpiskopos Ioannes olduğu düşünülmektedir. Bahsi geçen Ioannes'in, MS 549'da başpiskopos olduğu ve Jüstinyen'in emriyle Mimar Lazaros'u St. Jean Bazilikası'nın yapımı sırasında ve hemen sonrasında su kemerini inşa etmekle görevlendirdiği bilinmektedir.⁷² Kilikya'daki Olba kentinde MS 6. yüzyılda Kosmas adındaki bir piskoposa ait yazıtta su yolunun dörtte birlik kısmının tamiratını üstlendiği yazmaktadır: *"Bu iş,su yolunun dörtte birlik bölümü(nün tamiratı) pek dindar bir piskopos olan Kosmas'ın gayretiyle efendimiz İmparator 'umuz Iustinus ve İmparatoriçe'miz Sophia zamanında 15. indiksiyonda oldu."*⁷³ Bu iki yazıtın dışında Makedonya Prima Bölgesi'nde MS 561/62'de Heraclea Lyncestis Piskopos'u Ioannes tarafından piskoposluk merkezine bağlı olarak inşa ettirilen çeşme bulunmaktadır. Çeşme'nin cephesini dolaşan profilli silme üzerindeki tek satırlık Grekçe yazıtta *"En dindar ustamız Flavius Iustinianus'un saltanatınının 35. yılında ve en kutsal ve en kutsanmış Piskopos Ioannes zamanında, onuncu indiksiyonun onuncu günü olan Eylül ayında bir şehir çeşmesi inşa edildi"* yazmaktadır.⁷⁴

Tespit ettiğimiz tüm bu epigrafik veriler, dönem yasaları ve Perge Güney Bazilika örneğinde de olduğu gibi abdest alma amacıyla kullanılan çeşmelerin büyük bir çoğunluğunun özellikle piskoposluk merkezlerindeki kiliselerde bulunması, piskoposların kent yönetimi üzerindeki etkilerinin en üst noktaya ulaştığını göstermekle birlikte, çeşmelerin neden piskoposluk merkezlerine bağlı kiliselerde inşa edilmiş olduklarını göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Bu bağlamda piskoposların kentsel yönetime bağlı olarak su idaresi üzerindeki otoritesinin, çeşmelerin özellikle piskoposluk merkezlerindeki kiliselerde inşa edilmesinde etkili olduğu düşünülebilir. Bir başka deyişle özellikle piskoposluk yapılarına bağlı olarak inşa edilmiş bu çeşmeler, Erken Bizans Dönemi'nde dinî, sosyal ve siyasi yaşamı belirleyen ana etmen konumundaki Hristiyanlığa koşut olarak, piskoposluğun gücünün dinî mimarideki ve kent yönetimindeki bir yansımasıdır.

Sonuç

Çoğunlukla kiliselerin atriumlarında yer alan çeşmelerinin kullanımı, Erken Bizans kiliselerinde sembolik ve işlevsel bir anlam taşımaktaydı. İşlevsel olarak ibadet alanına girmeden bedensel temizlik için kullanılan bu çeşmeler, sembolik olarak, ruhu

72 Ioannes'in adı, St. Jean Bazilikası'nın kapı lentosundaki yazıtta "sacramentum"u yaptırın kişi olarak geçmektedir; Wiplinger, "Ephesos Bizans Dönemi Su Yolları," 110-111.

73 Bu yazıt, dinî bir görevlinin su ile ilgili seküler bir kamu binasının restorasyonu konusunda girişimde bulunmuş olması bakımından da ayrıca önem arz etmektedir. Yazıt için bk. Uzunoğlu, "Epigrafik Belgeler Işığında Güney ve Güney Batı Anadolu'da Su ve Su Yapıları," 54, 365; Yazıtın ilk satırında geçen σ[πουδῆ] Κοσ[μῆ]? (= Kosmas'ın gayretiyle) ifadesinden tam olarak ne anlaşılması gerektiği açık olmadığından su yolunun tamirat ücretini Piskopos Kosmas'ın kendi cebinden mi verdiği, yoksa bu masrafın kilisenin kasasından mı karşılandığı tespit edilememiştir.

74 Mihajlovski, "Justinijanovata Episkopska Fontana vo Heraclea Lyncestis-Justinianic Episcopal Fountain in Heraclea Lyncestis," 405-417.

arındıran ve bireyi temiz bir şekilde Tanrı ile karşılaşmaya hazırlayan manevi bir eylem alanı olarak görülüyor olmalıydı. Perge Güney Bazilika çeşmesi örneğinde de görüldüğü gibi kilise çeşmelerinin üstlendikleri manevi ritüel önemine haiz olacak biçimde dinî içerikli sembolik öğeler içeren zengin mimari plastik elemanlarla dekore edildikleri anlaşılmaktadır.

Genellikle atrium içerisindeki yerleri ve formları kilisenin boyutuna, konumuna ve diğer fiziki koşullarına bağlı olarak değişkenlik göstermekle birlikte değerlendirilen örneklerin çoğu, atriumlarının bir kenarında yer alan dikdörtgen formdaki *piscina*/havuz ve gerisindeki, dikdörtgen/yarım daire plânlı niş ve nişlerden ya da düz bir çeşme cephesinden oluşan örneklerdir. Atriumda yer alan bu tip çeşmelere, atriumu olmayan kiliselerde nadiren de olsa yapının dışına yer verildiği de görülmektedir.

Erken Bizans Dönemi'ne ait nadir örneklerden biri olan Perge'deki Güney Bazilika'nın atriumunda yer alan çeşme, konumu ve mimari özellikleri itibariyle cemaatin ve ruhban sınıfın kiliseye girmeden önce ritüel temizliği için kullandıkları bir çeşme olduğu anlaşılmaktadır. Mimari özellikleri sebebiyle *krene* (κρήνη) olarak tanımlayabileceğimiz bu çeşmenin, kilisenin tarihi ve benzer örnekler ışığında MS 5-6. tarihlendirilmesi tarafımızca uygun görülmektedir.

Günümüze ulaşan çok sayıda Erken Bizans Dönemi'ne ait kilise olmasına karşın, söz konusu yapılarda tespit edilmiş ibadet öncesi arınma eylemi için kullanılan çeşmelerin azlığı dikkat çekicidir. Perge'deki Güney Bazilika'nın atriumunda yer alan çeşmeyle benzer işleve ve mimari özelliğe sahip kilise çeşmesi Balkanlar'daki on iki örnekle sınırlıdır. Ancak kazı çalışmalarının devamlılığı ve bulguların tekrar değerlendirilmesiyle hem Anadolu'da hem de Anadolu dışında örneklerin artacağı öngörülebilir. Erken Bizans Dönemi'ne ait kiliselerde, çeşmeler yerine herhangi bir su kaynağına ihtiyaç duymaksızın benzer bir işleve sahip *kolymbion* (κολυμβίον), *louteres* (λουτήρες) ya da *khérnibon* (χέρνιβον) olarak adlandırılan taşınabilir nitelikteki su teknesi/kabı ya da *phreation* (φρεατίου) olarak tanımlanan kuyuların tercih edilmiş olduğu varsayırsa az sayıda kilise çeşmesiyle karşılaşılması olağan bir durum olarak da görülebilir. Ayrıca pek çok kilisenin su kaynağına uzak olduğu düşünüldüğünde suyla ilgili bu tip öğelerin kullanımı, çeşme gibi yüksek maliyet gerektiren bir mimariye olan ihtiyacı azaltmış olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

Dönem kaynakları ve epigrafik verilerle ilk örneklerinin MS 4. yüzyılda olduğunu ortaya konulan kilise çeşmelerinin MS 5. ve 6. yüzyılda yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Özellikle Erken Bizans Dönemi'nin önemli Piskoposluk kiliselerinde tespit edilen çeşmelerin varlığı, piskoposların kentsel yönetimde oynadığı etkili role bağlı olarak su yönetimi üzerindeki otoritesinin dinî mimarideki bir yansıması olarak da değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, ibadet öncesi arınma eylemi için kullanılan çeşmeler gerek sembolik gerekse işlevsel özellikleriyle Erken Bizans Kiliselerinde önemli bir yere sahiptir. Erken Bizans Dönemi'nde din, kültür ve sanatın kesiştiği yolları yansıtan bu çeşmelerin ağırlıklı olarak Piskoposluk yerleşimlerindeki kiliselerinde bulunuyor olması da bu tip çeşmelere verilen önemini açıkça göstermektedir.

Teşekkür: Perge Güney Bazilika'da gerçekleştirmiş olduğumuz çalışmalar için gerekli kolaylığı sağlayan ve desteklerini esirgemeyen Perge Kazı Başkanı Prof. Dr. Ş. Sedef Çokay Keççe'ye ve Antalya Müze Müdürlüğüne teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu makaleye de temel oluşturan Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi BAP Komisyonunca kabul edilen 1807E258 no.lu proje kapsamında ve Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED) ve Türkiye'de Amerikan İlmî Araştırmalar Enstitüsü (ARIT) tarafından finansal olarak desteklenmiştir.

Acknowledgment: I would like to thank the Excavation Director of Perge, Prof. Dr. Ş. Sedef Çokay Keççe and Antalya Museum Directorate, who provided the necessary convenience and support during the works we conducted in Southern Basilica Fountain in Perge.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The doctoral thesis, which serves as the foundation of this article, has received financial support from the Anadolu University Scientific Research Projects Commission (BAP) under grant number 1807E258, as well as from the Koç University Suna & İnan Kıraç Research Center for Mediterranean Civilizations (AKMED) and The American Research Institute in Turkey (ARIT).

Kaynakça/References

- Aydın, Ayşe. "Side Müzesi'ndeki Sigma Formlu Tabla." *Adalya* XIV (2011): 315-326.
- Aydın, Ayşe. "Silifke Müzesi'nden Figürlü Bir Duvar Nişi Bloğu." *Olba* XX (2012): 397-426.
- Baronio, Paolo. "Note per la Ricostruzione del Portico a Sigma Della Basilica Episcopale di Parthicopolis." *Thiasos: Rivista di Archeologia e Architettura Antica* 9/1 (2020): 21-44.
- Bogdanović, Jelena. "The Phiale as a Spatial Icon in the Byzantine Cultural Sphere," *Holy Water in the Hierotopy and Iconography of The Christian World*, 373-392. Moskova: Theoria, 2017.
- Bouras, Laskarina. "Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion." *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 8 (1976): 85-96.
- Broilo, Federica A. "Cleanses the Sins with the Water of the Pure-Flowing Font: Fountains for Ablutions in the Byzantine Constantinopolitan Context." *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*, 47 (2009): 5-24.
- Calder, William Moir. "Studies in Early Christian Epigraphy." *The Journal of Roman Studies*, 10 (1920): 42-59.
- Caraher, William R. "Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece." Doktora Tezi, Ohio Eyalet Üniversitesi, 2003.
- Chakovskaya, Lidia. "Water in the Jerusalem Temple and in Ancient Synagogues," *Holy Water in The Hierotopy and Iconography of The Christian World*, 65-67. Moskova: Theoria, 2017.
- Cole, Susan. "The Uses of Water in Ancient Greek Sanctuaries," *Early Greek Cult Practice*, 161-165. Stokholm: Svenska Institutet i Athen, 1988.
- Doğan, Sema. "Mimari Plastik Buluntular: Liturjik Kuruluşlar ve Mekanlar ile İlişkisi," *Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları 1989-2009*, 301-328. İstanbul: Homer, 2018.

- Eusebius, *Ecclesiastical History, Books VI–X*. Çev. John Ernest Leonard Oulton. Harvard: Harvard Üniversitesi Yayınları, 1989.
- Frier, Bruce W. *The Codex of Justinian Vol. 1: A New Annotated Translation, With Parallel Latin and Greek Text*. Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Heraclea Archaeology. “The City Fountain.” Erişim 5 Mart 2023. <https://heraclea.archaeology.mk/#/object/9>
- Hesychii Alexandrini, *Hesychii Alexandrini Lexicon*. Çev. Mauricius Schmidt. Sumptibus H. Dufftii, 1867.
- Hoddinott, Ralph Field. *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: a Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*. Londra: Macmillan, 1963.
- Işıklıkaya-Laubscher, Işıl Rabia. “Perge Mozaik Atölyeleri ve Akdeniz Havzası Mozaik Ekolleri İçerisindeki Yeri,” *Adalya* XIX (2016): 165-228.
- Kamash, Zena. “Water Supply and Management in the Near East 63 BC-AD 636, Vols. I-II.” Doktora Tezi, Oxford Üniversitesi, 2006.
- Kara, Onur ve Mustafa Demirel. “Perge 2015 Yılı Kazıları.” *Anmed Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 14 (2016): 338-348.
- Kara, Onur. “Perge Antik Kenti Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) Dönemi “A Kilisesi” Üzerine Notlar.” *Arteoloji Dergisi* 1/2 (2022): 73-93.
- Karagiorgou, Olga. “Demetrias and Thebes: the Fortunes and Misfortunes of Two Thessalian Port Cities.” *Recent Research in Late-Antique Urbanism, Journal of Roman Archaeology-Supplementary Series* 42 (2001): 182-216.
- Krautheimer, Richard. “The Transept in Early Christian Basilika,” *Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art*, 59-68. New York: New York Üniversitesi Yayınları, 1969.
- Krautheimer, Richard. *Early Christian and Byzantine Architecture*. Londra: Pelican Press, 1965.
- Lavan, Luke. “The Political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces in Practise,” *Late Antique Archaeology 1, Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, 314-337. Leiden/Boston: Brill, 2003.
- Lavan, Luke. *Public Space in the Late Antique City 1-2 vols*, Leiden/Boston: Brill, 2020.
- Lemerle, Paul. *Philippes et la Macédoine Orientale à L'époque Chrétienne et Byzantine*. Paris: E. de Boccard, 1945.
- Mabeyinci Pavlos, *Ayasofya'nın Betimi*. Çev. Sami Rıfat. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2018.
- Mailis, Athanasios. *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th c.): Architecture and Function*. BAR Publishing, 2011.
- Mango, Cyril. *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents*. Toronto: Toronto Üniversitesi Yayınları, 1986.
- Martelius, Johan. “Sinan’s Ablution Fountains,” *Fountains and Water Culture in Byzantium*, 324-340. Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Mathews, Thomas Francis. *The Early Churches of Constantinople Architecture and Liturgy*. Pennsylvania: Pennsylvania Eyalet Üniversitesi Yayınları, 1970.
- Merkelbach, Reinhold ve Josef Stauber. *Steinepigramme aus dem Griechischen Osten, Bd. I, Die Westküste Kleinasiens von Knidos bis Ilion*, Stuttgart-Leipzig: B.G. Teubner, 1998.

- Mihajlovski, Robert. "Justinijanovata Episkopska Fontana vo Heraclea Lyncestis-Justinianic Episcopal Fountain in Heraclea Lyncestis." *Macedoniae Acta Archaeologica* 20, (2011): 405-420.
- Millet, Gabriel. "Recherches au Mont-Athos." *III. Bulletin de Correspondance Hellénique*, 29/1, (1905): 105-141.
- Mimaroğlu, Sinan ve Elif Karabacak. "Ephesos Aziz Yuhanna Kilisesi'nden Phiale Örnekleri." *Sanat Tarihi Dergisi* 30/1, (2021): 661-677.
- Orlandos, Anastasios K. *Η ζυλόστεγος πολιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης I*. Atina: Atina Arkeoloji Derneği, 1952.
- Ousterhout, Robert G. *Eastern Medieval Architecture: The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Öztaşkın, Gökçen Kurtuluş. "Olympos Antik Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu." Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2013.
- Öztaşkın, Gökçen Kurtuluş. "Olympos Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu." *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları. (ASMS 2)*, 49-78. İstanbul: Akmed, 2017.
- Öztaşkın, Gökçen Kurtuluş. "Erken Bizans Dönemi Mimarisinde Az Bilinen Bir Düzenleme: Thalassidionlar." *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/01 (2020): 300-313.
- Perge2018. "Kilise." Erişim 1 Mart 2023. <https://perge2018.aktob.org.tr/gallery-item/kilise>
- Perge2018. "Latrina Güneyi." Erişim 1 Mart 2023. <https://perge2018.aktob.org.tr/gallery-item/latrina-guneyi/>
- Petrova, Svetla. "On Early Christianity and Early Christian Basilicas of Parthicopolis." *Studisull'Oriente Cristiano* 16/1 (2012): 93-139.
- Petrova, Svetla. "The Early Christian Basilicas in the Urbanplanning of Parthicopolis." *Niš and Byzantium: the Collection of Scientific Works* 8 (2015): 161-184.
- Pitarakis, Brigitte. "Işık, Su ve Acaibü'l Mahlukat: Doğaüstü Şifa Güçleri," *Hayat Kısa Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, 42-63. İstanbul: Pera Müzesi, 2015.
- Pitarakis, Brigitte, "Bizans'ta Şifa Pınarları." *Z Dergisi* 2 (Güz 2017): 91-93.
- Ramsay, William Mitchell. "The Epitaph of M. Julius Eugenius, Bishop of Laodicea." *The Expositor Seventh Series* 9/1 (1910): 51-55.
- Schaff, Philip. *Theodoret, Jerome, Gennadius, Rufinus: Historical Writings*. New York: Christian Literature Publishing, 1892.
- Snively, Carolyn Sue. "The Early Christian Basilicas of Stobi: A Study of Form, Function, and Location." Doktora Tezi, Austin Texas Üniversitesi, 1979.
- Soydan, Ersoy. "İstanbul Ayazmaları ve Bir İnanç Merkezine Dönüşen Meryem Ana Ayazması." *Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu*, 2013 (2014): 645-651.
- Stankovic, Nebojsa. "At the threshold of the Heavens: The Narthex and Adjacent Spaces in Middle Byzantine Churches of Mount Athos (10 th-11 th centuries)-Architecture, Function, and Meaning." Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2017.
- Stephenson, Paul ve Ragnar Hedlund. "Monumental Waterworks in Late Antique Constantinople," *Fountains and Water Culture in Byzantium*, 36-54. Cambridge Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Şimşek, Celal. *Laodikeia (Laodicea ad Lycum) Laodikeia Çalışmaları 2*. İstanbul: Ege Yayınları, 2013.

- Şimşek, Celal. *Laodikeia Kilisesi, Lykos Vadisi'nde Hıristiyanlık*. Denizli: Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.
- Teteriatnikov, Natalia B. *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia. (Orientalia Christiana Analecta)*. Roma: Pontificio Istituto Orientale, 1996.
- Tölle-Kastenbein, Renate. "Der Begriff Krene." *Archäologischer Anzeiger* (1985): 451- 470.
- Tölle-Kastenbein, Renate. *Antike Wasserkultur*. Münih: C. H. Beck, 1990.
- Uzun, Mehmet Cihangir. "Güney ve Güneybatı Anadolu'daki Geç Antik Çağ/Erken Bizans Dönemi Çeşmeleri." Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2022.
- Uzunoğlu, Hüseyin. "Epigrafik Belgeler Işığında Güney ve Güney Batı Anadolu'da Su ve Su Yapıları." Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2018.
- Van Den Hoek, Annewies ve John J. Herrmann. "Paulinus of Nola, Courtyards, and Canthari." *Harvard Theological Review* 93/3 (2000): 173-219.
- Van Millingen, Alexander, *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*. Londra: Macmillan and Company Limited, 1912.
- Weber, G. "Basilika und Baptisterium in Gül-Bagtsche (Bei Vurla)." *Byzantinische Zeitschrift* 10/2 (1901): 568-573.
- Wiplinger, Gilbert. "Ephesos Bizans Dönemi Su Yolları," *Bizans Döneminde Ephesos*, 95-114. İstanbul: Ege Yayınları, 2011.
- Wiseman, James. "Stobi in Yugoslavian Macedonia: Archaeological Excavations and Research, 1977-78." *Journal of Field Archaeology* 5/4 (1978): 391-429.
- Yazıcı, Selda Uygun. "Geç Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dünyasında Dinsel Su İnancıları." *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2018): 21-31.
- Yegül, Fikret. *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*. Harvard Üniversitesi Yayınları, 1986.
- Zachos, Konstantinos L. *An Archaeological Guide to Nicopolis: Rambling Through the Historical, Sacred, and Civic Landscape*. Athens: Scientific Committee of Nicopolis, 2015